Світлана Набок

ІСТОРІЯ В ПЕРШИХ ОСОБАХ: ЗНАДОБИ ДО ДОСЛІДЖЕННЯ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ ПАМ'ЯТІ

Стаття присвячена коммеморативним практикам сучасної України, акцентованим на вітчизняні традиції державного будівництва та їх персоніфікованому вимірі.

Ключові слова: *політика пам'яті, коммеморація, державний діяч*

Svitlana Nabok. History of the sovereigns: foundation for the research of the state politics of memory. *The article deals with the commemorative practices in contemporary Ukraine, which are focused on the state-building traditions and their personal dimension.*

Key words: *politics of memory, commemoration, statesman*

Коли ця стаття планувалася до написання наприкінці 2012 року, вона бачилася авторці як продовження дослідження проблематики відбиття історичної пам'яті в офіційних, нормативних документах загальнодержавного рівня. Перші спроби студій у цій царині констатують, що такий підхід дозволяє побачити досить цілісно надзвичайно цікаву картину перипетій вибудовування уявлення про історію України на державному рівні, виокремити «проблемні точки» та етапи перегляду підходів до формування канонів у цій царині, які подекуди виявилися досить несподіваними, а

також окреслити бодай у загальних рисах тенденції в цій сфері. Останнє, на думку авторки, є найбільш цінним. Адже жодні опитування, на яких зазвичай базуються дослідження динаміки змін історичної пам'яті, не дають змоги дістати уявлення про чинники, що впливають на ці зміни так само, як і можливостей для окреслення потенційних напрямів розвитку історичних уявлень громадян.

На умоглядному рівні заздалегідь було зрозуміло, що має бути певний взаємозв'язок між державною політикою пам'яті (наскільки б умовною не була така характеристика для сучасної України) та відбитими у соціологічних дослідженнях уявленнями громадян щодо історії України. Проведене [1] у 2011 році дослідження щодо подій, які відзначалися, святкувалися та вшановувалися в Україні за роки незалежності, дозволило на фактичному матеріалі підтвердити цей умоглядний висновок та довідатися багато цікавого як про етапи формування наявних нині уявлень про історію, так і про механізми формування тих уявлень та результативність їх застосування.

Тож планувалося продовжити розпочаті студії, скерувавши свою дослідницьку цікавість цього разу на осіб, що їх життя та діяльність у різний час та різним способом були пошановані на державному рівні.

Проте одна обставина завадила вже нині поринути у наукове студіювання цієї проблеми, чи то пак, за влучним виразом Л. Арцимовича, задовольнити свою особисту цікавість за державний кошт, і змусила дещо відкоригувати проблему так, щоб від її розгляду була не лише наукова, але й практична користь. Ця обставина виникла на початку 2013 року і нині відома як «Велика українська енциклопедія» (ВУЕ). А авторці пощастило приєднатися до створення цього амбітного проекту на самому його початку. На одному з перших етапів планування майбутніх складових ВУЕ було визначено початковий перелік т.з. «формальних ознак» – відповідність критеріям однієї з них автоматично призводить до потрапляння відповідного гасла до Словника ВУЕ яке, своєю чергою, стає назвою статті майбутньої енциклопедії. Одна з

виокремлених формальних ознак була сформульована таким чином: «Всі великі князі київські, гетьмани України, керівники УНР, голови ВУЦВК і Раднаркому УСРР, голови Президії Верховної Ради і Ради Міністрів УРСР, генеральні (перші) секретарі КП(б)У – КПУ, Голови Верховної Ради, Президенти, Прем'єр-міністри України». На практиці йшлося про перелік «перших осіб» – людей, що в різний час та спосіб безпосередньо впливали на політичні процеси, творили традицію, яка нині визначає місце та роль України у світі, тобто, про політичну біографістику – один з найцікавіших складників політичної історії.

Політична історія – найбільш популярний різновид історичних студій XIX – першої половини XX століття – нині переживає складні часи переосмислення. Від кінця XX століття цей історичний напрям все більше у наукових зацікавленнях поступається соціальній історії, історії повсякдення, історії малих груп тощо. Водночас, політична історія продовжує лишатися своєрідним «маркером»: основою періодизацій, неуникненним складником практично всіх інших видів історичних досліджень.

У точному значенні цього слова об'єктом вивчення політичної історії має бути історія нації-держави. На практиці сучасна українська традиція визначає нижню межу досліджень у галузі політичної історії періодом Київської Русі. Цей підхід демонструє як навчальна література, так і загальноприйняте уявлення, що знайшло своє відбиття у формулюванні наведеної вище формальної ознаки. В процесі дискусій як серед редакторів, так і експертного обговорення цю формальну ознаку для відбиття її у ВУЕ було дещо скориговано.

Наразі перелік набув такого вигляду[2]: **Київська держава** (Князь Київський; великий князь Київський); **Галицько-Волинська держава** (Князь Галицький; князь Луцький;

[2] Цей список нині ще перебуває на етапі обговорення та рецензування. Основні дискусії точаться щодо обсягу репрезентації періоду початку XX століття.

князь Володимирський; великий князь Волинський; князь Галицько-Волинський; князь Галицький і Холмський); **Королівство Руське** (Король Галичини та Володимирії (або Лодомерії); король Русі); **Київське князівство у складі ВКЛ** (Великий князь Руський; князь Київський); **Кримське ханство** (Великий падишах Великої Орди і Великого Юрту, і Престольного Криму, і Дешт-Кипчака, і незчисленних татар, і незчисленних ногаїв, і гірських черкесів, і татів із тавгачами, і всіх тих багатьох, які обрали ясну віру та іслам, і хан Великого Криму щасливий і мужній, і великодушний); **Запорозька Січ** (Кошовий отаман Запорозької Січі; кошовий отаман Війська Запорозького Низового; кошовий отаман Запорозької Січі й усього Війська Запорозького Низового; гетьман Війська Запорозького Низового; гетьман Ханської України; гетьман Війська Запорозького та Правобережної України ханської величності); **Гетьманщина** (Гетьман Війська Запорозького; гетьман Правобережної України; гетьман Лівобережної України; Сіверський гетьман; гетьман обох боків Дніпра); **Задунайська Січ** (Кошовий отаман); **Чорноморське козацьке військо** (Кошовий отаман); **Українська Народна Республіка** (Голова Української Центральної Ради; голова Генерального Секретаріату; голова Директорії; голова Ради Народних Міністрів); **Команчанська (Східно-Лемківська) республіка** (Голова Повітової Української Національної Ради; голова Повітової Української Національної Управи); **Донецько-Криворізька республіка** (Голова Раднаркому); **Західно-Українська Народна Республіка** (Президент; голова Державного Секретаріату; диктатор УНРади; голова Уряду ЗУНР в екзилі); **Гуцульська республіка** (Президент); **Далекосхідна Україна** (Голова Українського Крайового Секретаріату); **Українська Соціалістична Радянська Республіка** (Перший/генеральний секретар ЦК КП(б)У; голова Президії ВУЦВК; голова Тимчасового робітничо-селянського уряду; голова Народного Секретаріату; голова Раднаркому); **Українська Держава** (Гетьман всієї України; отаман Ради Міністрів); **Кубанська Народна Республіка** (Голова Законодавчої Ради); **Бойківська Радянська Рес-**

публіка (Голова Ревкому); **Галицька Соціалістична Радянська Республіка** (Голова Ревкому); **Холодноярська республіка** (Головний отаман); **Державний центр УНР в екзилі** (Голова Директорії; президент УНР в екзилі; голова Президії УНРади; голова Ради Народних Міністрів); **Українська Радянська Соціалістична Республіка** (Перший секретар ЦК КП(б)У (пізніпе – КПУ); голова Президії Верховної Ради; голова Раднаркому; голова Ради Міністрів); **Карпатська Україна** (Президент; прем'єр-міністр); **Українська Держава 1941 р.** (Голова Українського Державного Правління; голова Ради сеньйорів); **Українська Головна Визвольна Рада** (Президент; Голова Генерального Секретаріату); **Україна** (Президент; голова Верховної Ради; Прем'єр-міністр)[3].

До укладеного за формальною ознакою загального персоніфікованого списку увійшло 313 осіб. Ось, власне, цей список і було використано як «пробний камінь»: комплекс прийнятих за роки незалежності України нормативних документів було проаналізовано на предмет репрезентації у ньому тієї частини політичних лідерів, чий внесок сучасна Українська держава за роки свого існування вже визнала таким, що є гідним пошанування на державному рівні. Вилучивши зі списку сучасників – діячів незалежної України, широко репрезентованих у нормативних документах, які стосуються присвоєння різного роду державних відзнак та нагород, ми отримуємо перелік з 290 імен.

Серед когорти князів Київських українська нормативна база віддавна веде знайомство з Ярославом Мудрим та княгинею Ольгою: орден імені Ярослава Мудрого було

[3] Принагідно засвідчую повагу та вдячність за вже пророблену та ту, яка ще попереду, колосальну роботу редакторам соціогуманітарного відділу Державної наукової установи «Українська енциклопедія» та експертам, що беруть участь у обговоренні цього списку: пп. Віталію Пономарьову та Віталію Абліцову, Павлові Полянському та Владиславу Кульчицькому.

засновано в 1995 [2], а княгині Ольги – в 1997 році [3] і відтоді кількість кавалерів цих відзнак постійно збільшується. На державному рівні також було приділено увагу постаті Романа II Мстиславича, пам'ять якого в Україні вшановували згідно з розпорядженням Президента України у 2005 році [4]. Поіменований він як великий князь Галицько-Волинської держави (яку заснував), хоч до того часу встиг посидіти і на столі київському, про що згадок у документі немає. У 2001 році пригадали про ще одного князя Галицького і Київського – Данила I Романовича: його ім'я було присвоєне одній з механізованих дивізій. Відтоді у складі Збройних сил України наявна дивізія з гостросюжетною назвою: «24-та механізована Самаро-Ульянівська Бердичівська Залізна ордена Жовтневої Революції тричі орденів Червоного Прапора орденів Суворова і Богдана Хмельницького дивізія імені князя Данила Галицького» [5]. Вдруге згадали на державному рівні про Данила Галицького вже 2011 року, коли постановою Верховної Ради було запропоновано відзначити «810-річчя від дня народження першого короля Русі-України». На цьому урив-часта історія княжої доби, принаймні стосовно князів Київських та Галицьких, і завершується.

Щоправда, у нормативних документах згадується ім'я ще одного князя: новгород-сіверського Ігоря Святославовича, якому пропонувалося спорудити пам'ятник та відзначити 860-річчя від дня його народження. В назві документа про відзначення 860-річчя від його народження князя поіменовано як «новгород-сіверського князя Ігоря Святославича, головного героя давньоруської поеми «Слово о полку Ігоревім» – такі ось заслуги. Звісно, згадки про спільний похід новгород-сіверського князя разом з князем московським Андрієм Боголюбським на Київ немає.

Не набагато кращі справи і щодо часів козачих. Українська нормативна база ознайомлена лише з двома кошовими отаманами: Іваном Сірком та Петром Калнишевським. Івана Сірка згадано у документі про відзначення 360-річчя заснування Чортомлицької Запорозької Січі, гучна слава якої без-

посередньо пов'язана з ім'ям Івана Сірка. Тож поява його імені у документі про відзначення ювілею від її заснування є логічною. Щоправда, видається нелогічною відсутність згадки у документі імені основоположника тієї Січі – Івана Лутая, проте і перше за часів незалежності вшанування Івана Сірка вже до певної міри можна вважати прогресом. Більше уваги в нормативних документах присвячено особі Петра Калнишевського. Про вшанування його пам'яті йдеться у трьох документах. У заголовках двох з них він поіменований «останнім Кошовим отаманом Запорозької Січі», що, звісно, не суперечить українській історичній традиції, проте викликає питання про причини акцентування уваги на пошануванні саме Петра Калнишевського з когорти Кошових отаманів Запорозької Січі – невже єдиною підставою для вшанування цього, поза сумнівом, непересічного політичного лідера є те, що він був саме останнім з Кошових отаманів?

Дещо краще репрезентовані гетьмани Війська Запорізького. Імена гетьманів, як і імена князів, згодилися для поіменування державних нагород: 1995 року засновано орден імені Богдана Хмельницького [6] (кількість кавалерів постійно збільшується), а 2009 року засновано відзнаку Президента України «Хрест Івана Мазепи» [7] (присвоєння відзнаки відбулося лише один раз).

На державному рівні за роки незалежності також було згадано про: Петра Сагайдачного (його ім'я було присвоєно Київській державній академії водного транспорту та названо на його честь фрегат Військово-морських Збройних сил України), Пилипа Орлика (власне, не його особу, а «Конституцію Пилипа Орлика», як це поіменовано у нормативних документах), Івана Виговського (та його перемогу у Конотопській битві, яка, власне, і відзначалася) та Кирила Розумовського – вшановували його пам'ять як гетьмана України. Окрім уже перелічених діячів з часів козачих згадано на державному рівні (викарбувані пам'ятні монети) ще Дмитра Байду-Вишневецького (1999) [8], Павла Полуботка [9] та Дмитра Дорошенка [10].

На цьому, власне, перелік гетьманів, так чи інакше згаданих на державному рівні за роки незалежності, також вичерпується.

Серед діячів часів визвольних змагань найбільше уваги приділено пошанованню та увічненню пам'яті Михайла Грушевського. Двічі поспіль на державному рівні відзначилося його ювілеї: 125- та 130-річчя від дня його народження – випадок практично безпрецедентний. Проте у пошануванні Михайла Грушевського увагу було переважно акцентовано на його іпостасі як науковця, а не як державного діяча. Більшість заходів, пов'язаних з його ім'ям, відбулися у період 1990-х років: з 13 документів, якими так чи інакше увічнюють пам'ять про Михайла Грушевського, 2000-ми роками датовано лише 4, перервана традиція, заснована у 1990-х роках, відзначати на державному рівні його ювілеї.

За роки незалежності одноразово було відзначено ювілеї також Павла Скоропадського (у 2003 році відзначено 130-річчя від дня народження) [11] та Євгена Петрушевича (у 2013 році відзначено 150-річчя від його дня народження) [12], у 2008 році також була викарбувана пам'ятна монета на його честь [13].

Саме карбування пам'ятних та ювілейних монет можна сміливо вважати основною формою пошанування внеску у становлення сучасної України державних діячів періоду визвольних змагань. Так, у різні роки було викарбувано монети на честь: Миколи Василенка (2006) [14], Всеволода Голубовича (2005) [15], Андрія Левицького (2009) [16], Сергія Остапенка (2006) [17], В'ячеслава Прокоповича (2006) [18], Володимира Чехівського (2006) [19]. Значно більше уваги приділено постаті Володимира Винниченка: його ім'я присвоєне Кіровоградському державному педагогічному університеті [20], у 2005 році на держаному рівні було відзначено його 125-річчя [21], тоді ж введено в обіг пам'ятну монету. Августина Волошина згадували двічі: вперше у 2004 році, коли відзначали 65-ту річницю проголошення Карпатської України та вшановували пам'ять її президента [22], вдруге – у 2009 році, коли ім'я Августина Волошина було присвоєне загальноосвітній школі на Закарпатті [23].

Імена діячів радянських періоду першої половини XX століття, попри те, що й досі ними поіменовано величезну кількість територіально-адміністративних одиниць, підприємств та установ, на державному рівні практично не фігурували. Винятком став Георгій Раковський, ім'я якого у 1999 році присвоєне Болгарській гімназії в Одеській області [24].

Пізніший період української державності репрезентовано трьома особами. 2002 року було видано розпорядження Кабміну за підписом А. Кінаха про відзначення 85-ї річниці від дня народження Володимира Щербицького [25]. Два інші заходи відбулися 2007 року – вшануванням пам'яті Ярослава Стецька [26] та відзначенням 100-річного ювілею Романа Шухевича [27]. Останньому було приділено в цей час багато як суспільної, так і державної уваги: окрім відзначення ювілею, на його честь була викарбувана ювілейна монета та посмертно присвоєне звання Героя України, що викликало бурхливу суспільну реакцію. Згодом його цього звання було позбавлено рішенням Конституційного Суду. Відзначення ювілею Щербицького, натомість, практично жодної суспільної реакції не викликало.

Назагал, картина «пригадування» на державному рівні державних діячів минувшини видається не такою вже й песимістичною і навіть претендує на певний канон. Так, перелік пошанованих на державному рівні діячів періоду княжої України не змінювався від середини 2000-х років і може вважатися усталених (інше питання, що далеко не повним, якщо не сказати дуже фрагментованим). Пригадування історії часів козачих та визвольних змагань нині можна вважати таким, що триває. Натомість занепокоєння викликає період 1940 – 1990-х років, серед діячів якого на державному рівні відзначено лише трьох, причому подекуди, м'яко кажучи, вельми конверсійних постатей: вшанування на державному рівні Володимира Щербицького, роль якого у русифікаційних заходах та придушенні шістдесятництва широко відомі, викликає як мінімум питання про причини виокремлення його з кола радянських діячів. Особливо враховуючи повне ігноруван-

ня постаті його попередника – Петра Шелеста, 100-річчя якого минуло не поміченим на державному рівні.

Проте, слід зазначити, що проігнорованими на державному рівні залишаються цілі пласти української державницької традиції та їх репрезентанти. Так, практично повністю проігноровано діячів української держави в екзилі та за межами сучасної України, повністю проігноровано кількасотрічну історію державності Криму.

---

1. Набок С. Держава і політика пам'яті: досвід чотирьох Президентів України // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України. – 2011 / 5 (55) – 467 с.

2. Указ Президента України від 23.08.1995 № 766/95 «Про заснування відзнаки Президента України «Орден князя Ярослава Мудрого» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/766/95 – Назва з екрана.

3. Указ Президента України від 15.08.1997 № 827/97 «Про встановлення відзнаки Президента України «Орден княгині Ольги» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov. ua /laws/show/827/97 – Назва з екрана.

4. Розпорядження Президента України від 29.04.2005 № 1015/2005-рп «Про вшанування пам'яті великого князя Галицько-Волинської держави Романа Мстиславича» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/ laws/show/ 1015/2005-%D1%80%D0%BF – Назва з екрана.

5. Указ Президента України від 19.04.2001 № 268/2001 «Про присвоєння почесного найменування «імені князя Данила Галицького» 24 механізованій Самаро-Ульянівській Бердичівській Залізній ордена Жовтневої Революції тричі орденів Червоного Прапора орденів Суворова і Богдана Хмельницького дивізії» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/ laws/show/268/2001 – Назва з екрана.

6. Постанова Верховної Ради України від 27.04.1995 № 150/95-ВР «Про заснування ордена Богдана Хмельницького» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/ laws/show/150/95-%D0%B2%D1%80 – Назва з екрана.

7. Указ Президента України від 26.03.2009 № 189/2009 «Про відзнаку Президента України – Хрест Івана Мазепи» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/ laws/show/189/2009 – Назва з екрана.

8. Лист Національного банку України від 31.03.1999 № 11-311/ 190-2791 «Про випуск в обіг пам'ятної монети «Дмитро Вишневецький (Байда)» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v2791500-99 – Назва з екрана.

9. Лист Національного банку України від 28.01.2003 № 11-311/ 184-739 «Про введення в обіг пам'ятної монети «Павло Полуботок» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/ laws/show/v-739500-03 – Назва з екрана.

10. Лист Національного банку України від 07.09.1999 № 11-311/435-7342 «Про випуск в обіг пам'ятної монети «Петро Дорошенко» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/ laws/show/v7342500-99 – Назва з екрана.

11. Розпорядження Кабінету Міністрів України від 23.04.2003 № 232-р «Про відзначення 130-річчя від дня народження гетьмана України Павла Скоропадського» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/232-2003-%D1%80 – Назва з екрана.

12. Постанова Верховної Ради України від 16.05.2013 № 259-VII «Про відзначення 150-річчя з дня народження Євгена Петрушевича» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/259-18 – Назва з екрана.

13. Лист Національного банку України від 20.05.2008 № 11-311/2097-6743 «Про введення в обіг ювілейної монети «Євген Петрушевич» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v6743500-08 – Назва з екрана.

14. Лист Національного банку України від 07.07.2006 № 11-311/2552-7174 «Про введення в обіг ювілейної монети «Микола Василенко» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v7174500-06 – Назва з екрана.

15. Лист Національного банку України від 16.12.2005 № 11-311/4329-12704 «Про введення в обіг ювілейної монети «Всеволод Голубович» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v1270500-05 – Назва з екрана.

16. Лист Національного банку України від 24.03.2009 № 11-311/1144-4325 «Про введення в обіг ювілейної монети «Андрій Лівицький» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v4325500-09 – Назва з екрана.

17. Лист Національного банку України від 27.10.2006 № 11-311/3999-11428 «Про введення в обіг ювілейної монети «Сергій Остапенко» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v1142500-06 – Назва з екрана.

18. Лист Національного банку України від 07.04.2006 № 11-311/1236-3781 «Про введення в обіг ювілейної монети «В'ячеслав Прокопович» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v3781500-06 – Назва з екрана.

19. Лист Національного банку України від 17.07.2006 № 11-311/2674-7464 «Про введення в обіг ювілейної монети «Володимир Чехівський» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v7464500-06 – Назва з екрана.

20. Постанова Кабінету Міністрів України від 04.04.1997 № 303 «Про створення Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/ laws/show/ 303-97-%D0%BF – Назва з екрана.

21. Постанова Верховної Ради України від 05.07.2005 № 2731-IV «Про відзначення 125-річчя з дня народження видатного громадського, політичного діяча і письменника Володимира Винниченка» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2731-15 – Назва з екрана.

22. Розпорядження Президента України від 28.02.2004 № 38/2004-рп «Про відзначення 65-ї річниці проголошення Карпатської України та вшанування пам'яті її президента Августина Волошина» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/38/2004-%D1%80%D0%BF_____– Назва з екрана.

23. Розпорядження Кабінету Міністрів України від 11.11.2009 № 1351-р «Про присвоєння імені Августина Волошина Міжгірській спеціалізованій загальноосвітній школі I–III ступеня № 2 з поглибленим вивченням окремих предметів Міжгірської районної ради Закарпатської області» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1351-2009-%D1%80 – Назва з екрана.

24. Постанова Кабінету Міністрів України від 05.04.1999 № 536 «Про присвоєння імені Георгія Стойнова Раковського гімназії м. Болграда Одеської області» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/536-99-%D0%BF – Назва з екрана.

25. Розпорядження Кабінету Міністрів України від 11.07.2002 № 372-р «Про відзначення 85-річчя від дня народження В.В. Щербицького» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/372-2002-%D1%80 – Назва з екрана.

26. Указ Президента України від 16.05.2007 № 419/2007 «Про вшанування пам'яті Ярослава Стецька і Ярослави Стецько» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/ laws/show/419/2007 – Назва з екрана.

27. Указ Президента України від 16.05.2007 № 420/2007 «Про відзначення 100-річчя від дня народження Романа Шухевича» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/420/2007 – Назва з екрана.